

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Історичний факультет
Кафедра спеціальних історичних дисциплін та правознавства

Дипломна магістерська робота

на тему:

«Протестантизм в Україні у XVI – XVIII ст.»

Виконала: студентка VI курсу, групи 61
напряму підготовки 8.02030201 Історія*
денної форми навчання

Скорик Оксана Володимирівна

Керівник: доктор історичних наук,
професор

Ярмошик Іван Іванович

Житомир – 2014 року

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

1.2. Джерельна база по темі

РОЗДІЛ II. Діяльність протестантських течій на території України

2.1 Історичні передумови появи та шляхи поширення протестантизму на території України

2.2. Діяльність осередків лютеранства, кальвінізму, чеських братів на українських землях

2.3. Діяльність представників антитринітаризму, соцініанства, меннонітства

РОЗДІЛ III. Місце протестантизму в розвитку національно- культурного руху.

3.1 Вплив на шкільництво, книгодрукування, розвиток мови

3.2 Вплив на розвиток літератури і науки

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Активні суспільні перетворення, які активізувалися з проголошенням незалежності України у 1991 р., включають і суттєві зміни у релігійному житті. Аналітика протестантизму в сучасному релігієзнавчому дискурсі виходить на новий теоретичний рівень, на якому здійснюється перехід від опису і систематизації фактів до концептуалізації протестантських течій як релігійно-соціального феномену. Після періоду підпільної діяльності та утисків з боку влади як у період існування Російської імперії, до складу якої входили землі України, так і у період існування СРСР, протестанти отримали конституційно гарантоване право на свободу віросповідання та діяльність. Проте, незважаючи на активне поширення переконань, дана релігійна ідея не стала панівною в Україні. Причини неприйняття варто шукати в історичному контексті становлення протестантської релігійної думки в Україні. Разом з тим, дана ідеологія спричинила значний вплив на розвиток національної української культури, про що підтверджує ряд досліджень, в тому числі і дане.

В наш час ідеї Реформації знаходять нові тлумачення в контексті спільного взаємообумовленого розвитку глобальних трансформацій та національних культур. Рецепція Україною культури Відродження та Реформації значною мірою змінила вектор розвитку її суспільства, заклала підвалини толерантності й плюралізму його релігійно-культурного життя. Водночас, поряд з історичними церквами, протестантизм став невід'ємною складовою національної історії та релігійної карти України.

Дослідження специфіки засвоєння європейської Реформації в українському протестантизмі, а також особливостей його зв'язку з суспільними процесами на українських землях є актуальною історично релігієзнавчою проблемою.

Все це, а також відсутність єдиного комплексного дослідження даної проблеми обумовлюють її актуальність.

Метою дослідження є всебічне висвітлення діяльності протестантських релігійних течій на території України у XVI – XVIII століттях та їх ролі у розвитку національної культури та її взаємовпливів з європейською

Зазначена мета конкретизується наступними **завданнями**:

1. Охарактеризувати стан історіографії та джерельної бази стосовно протестантизму в Україні у XVI – XVIII століттях
2. Простежити розвиток та особливості діяльності протестантських конфесій на території України
3. Розкрити роль і місце протестантизму у розвитку української культури

Об'єкт дослідження – релігійна ситуація в Україні у XVI – XVIII століттях.

Предмет дослідження – діяльність протестантських течій на території України у XVI – XVIII століттях та їх вплив на розвиток української культури.

Хронологічні рамки роботи визначаються межами з XVI по XVIII століття, тобто періодом від виникнення і початку поширення протестантських ідей до втрати ним виключно західноукраїнського характеру і становлення даної релігійної течії як загальноісторичного українського фактору. Хронологічні межі охоплюють першу і початок другої хвилі поширення протестантських ідей на територію України.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами українських земель у складі Великого Князівства Литовського, Королівства Польського (у подальшому – Речі Посполитої), Московського царства (у подальшому – Російської імперії).

Методологічну основу дослідження складають наукові принципи об'єктивності та історизму, які передбачають безпристрасний аналіз у

політичному відношенні зібраного матеріалу у контексті конкретної історичної ситуації, використання всіх доступних джерел та літератури. У ході дослідження були застосовані системний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та аналітико-синтетичний методи дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі здійснення єдиного системного дослідження проблеми розвитку протестантизму в Україні у XVI – XVIII століттях. По новому висвітлено реальну роль і місце протестантських ідей у розвитку української культури. Проаналізовано причини невдач першої хвилі поширення даної релігійної течії на українські землі з подальшими наслідками для суспільства.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її зміст, положення, висновки можуть бути використані студентами для підготовки до семінарських занять з курсів «Історія України», «Релігієзнавство», «Історія української культури», при написанні наукових робіт, зокрема, статей, при підготовці до участі у відповідного характеру конференціях, а також для подальшого дослідження даної проблематики; крім того, зміст даної роботи може слугувати як базис у подальших наших наукових дослідженнях.

Структура дипломної роботи обумовлена її метою та задачами і складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (74 позиції). Загальний обсяг роботи 85 сторінок.

ВИСНОВКИ

Вже протягом тривалого часу протестантські об'єднання, активно розповсюджуючись в світі, привертають увагу вчених і дослідників. Наукова література та публіцистика, присвячена протестантам, рясніє різноманітними підходами і неоднозначними оцінками. Аналіз досліджень показує, що з моменту зародження в усьому світі протестантизм проходить етапи складної еволюції.

Рецепція Україною культури Відродження та Реформації значною мірою змінила вектор розвитку її суспільства, заклала підвалини толерантності й плюралізму його релігійно-культурного життя. Водночас, поряд з історичними церквами, протестантизм став невід'ємною складовою національної історії та релігійної карти України. Проте логіка його інституційного розвитку та її узгодження з національним історико-культурним контекстом і суспільними трансформаціями залишаються малодослідженими.

На належному рівні не висвітлено і дану проблему, що зумовлено рядом причин, у тому числі й історичними обставинами, що склалися. Україна впродовж багатьох століть не мала незалежності, а входила до складу інших держав, релігійна політика яких на той час мала консервативний характер і болісно реагувала на прояви будь-яких ересей, які б могли конкурувати з офіційною церквою і шукати собі послідовників, тим самим підриваючи її авторитет і забираючи у неї прихожан, що мало негативні наслідки економічного характеру для православної чи католицької церков. Відповідну реакційну політику проводили і держави, до складу яких входили землі України, оскільки протестантська ідеологія містила підвалини, які підривали цілісність і авторитет тогочасних форм державної влади.

Дослідники історії релігії традиційно виділяють «три хвилі» поширення Протестантизму в Україні. «Перша хвиля» розпочалась з проникненням на українські землі протестантських ідей в 30 – 40 х рр. XVI ст. Закономірним є те, що основними шляхами проникнення нової ідеології

стали сусідні західноєвропейські країни. Період найбільших успіхів протестантизму цього етапу припав на 60–80-ті рр. коли на всіх українських землях діяло тільки до 500 реформатських громад. Друга половина XVII – початок XVIII ст. – період найбільших втрат протестантизму в Україні. Це було спричинено передусім Руїною, постійними військовими діями на українській землі, занепадом економічного і культурного життя. «Друга хвиля» протестантизму, в Україні розпочалася з другої половини XVIII ст. Центр діяльності переходить з правого берега Дніпра на лівий. Протестантизм втрачає свій переважно «західноукраїнський» характер і стає фактором релігійної історії всієї України. У ході Реформації релігійні мотиви тісно перепліталися з політичними. Власне політичні передумови представлені зародженням руху і боротьби за утвердження домінування шляхти у політичному житті держави.

Крім того, генеза та характер реформаційного руху на українських землях мали глибокі соціокультурні корені. Їх визначили в тому числі соціально-економічні, та ідейно-культурні чинники. До соціально-економічних чинників належить стрімкий розвиток міст, поширення фільваркової системи господарювання, збільшення матеріальних статків шляхти, що заклали підвалини конфлікту її економічних інтересів з інтересами католицької церкви, забезпечили матеріальні ресурси для розгортання реформаційної боротьби. Ідейно-культурні передумови знайшли свій прояв у кризі католицької та православної церков, поширенні гусизму, проникненні антиклерикальних гуманістичних ідей, розвитку освіти і книгодрукування.

Кожна із протестантських течій, що виникала у період Реформації, прагнула поширити свій вплив та здобути широку підтримку серед населення країн світу, в тому числі й України. Протестанти розширили широку діяльність і досягли на нашій території певних успіхів, в основному опираючись на прихильність представників місцевої інтелектуальної еліти. Найбільш міцні позиції в Україні зумів збудувати кальвінізм, але успіх в

поширенні даної ідеології виявився тимчасовим. Так і не отримавши підтримки серед народних мас і зазнаючи постійних утисків з боку католицької церкви вже в другій половині XVII ст. діяльність протестантських осередків практично затихає.

Своєрідним синтезом протестантської доктрини і релігійного вільнодумства, а точніше – ренесансно-вільнодумною проекцією протестантизму став у XVI-XVII ст. антитринітаризм. Змістом їхньої ідейної програми стала підтримка існуючої дійсності, а соціальний радикалізм перейшов у радикалізм релігійно-філософський. Особливою течією була социніанська, яка поглинула антитринітаризм та стала релігією інтелектуальної, вільнодумної еліти, чужою традиціям православної України. Особливістю социніанського вчення у Речі Посполитій порівняно з європейським антитринітаризмом став його міцний зв'язок із місцевою раціоналістичною думкою.

Для успішного здійснення покладеної на них проповідницької місії, протестанти найчастіше обирали культурну сферу, оскільки таким чином найлегше донести свої ідейні переконання. У духовному житті України наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. спостерігається розвиток книгодрукування, освіти, літератури. Це відбувається у контексті ідейної полеміки, що охоплює всю Україну. Культурно-освітня місія протестантів в Україні найбільш повно виявилася у шкільництві, видавничій і перекладацькій діяльності, а також у літературі та науці. За оцінкою багатьох дослідників, налагодження і широке впровадження вже з другої половини XVI, а ще більше – на початку XVII ст. шкільної справи стало важливим здобутком протестантизму. хоча протестантська шкільна, видавнича, перекладацька практика спричинена передусім конфесійними завданнями, об'єктивно вона мала прогресивне значення. Це був ефективний засіб наукової та мовної освіти, шлях впровадження ренесансно-гуманістичних ідей у загальний культурний процес.

Суттєвий внесок у національно-культурні процеси в Україні зробили протестанти науковою і літературною діяльністю. Вона, з одного боку, була наслідком внутрішніх потреб протестантизму, який відчував зростаючу опозицію з боку католицької і православної церков. Соціальний радикалізм, вільнодумна спрямованість антитринітарної літератури робили її об'єктом урядової цензури та церковної анафеми. Чимало творів антитринітаріїв було знищено, окремі дійшли до нас серйозно пошкодженими, переписаними з оригіналу іншими авторами або у вигляді невеличких уривків. Деякі твори та імена їх авторів ще не відкрила наука. Вагоме місце у літературній спадщині протестантів належало кальвіністським творам. Нововірча література мала істотний вплив на релігійно-культурне життя України. Історичний, етнографічний, правничий, природничо-науковий матеріал, який зібрали протестантські автори, їхнє осмислення актуальних світоглядних проблем, звернення до спадщини античної та ренесансної філософії, етичної, політичної думки збагатили православну культуру XVI-XVII ст. великою кількістю джерел. Використовуючи апостеріорні знання, протестанти враховували специфіку кожного регіону. Вони зробили багато для духовного відродження східнослов'янських народів, у тому числі й українського, тим самим надіючись забезпечити собі підтримку серед широких верств населення. Основу літературної діяльності протестантів склали полемічні твори та значна кількість перекладів, а також певна кількість філософських трактатів у різних формах. Вагомий внесок здійснили представники протестантизму в розвиток історичної науки, що було обумовлено нагальною потребою того часу. Оскільки у цей ранній період своєї історії в Україні протестантизм був ще глибоко зв'язаний із східноєвропейським реформаційно-гуманістичним рухом, то літературна і наукова діяльність багатьох його представників мала прогресивне значення.

Таким чином, протестанти здійснили вагомий вплив на розвиток культури в Україні, проте антиреформаційна кампанія та жорстока цензура не сприяли піднесенню та масовому поширенню культурних здобутків

протестантів. Але разом з тим поширення протестантських ідей тим чи іншим чином сприяло піднесенню і розвитку національної української культури.

Таким чином, нововірчі течії, які поширювалися інтелектуально освіченими та заможними верствами населення, не набули широкої підтримки серед українського населення. Архаїчність, консервативність та сильні зв'язки суспільства з православною церквою, а також національно-визвольні рухи, підтримувані церквою, обумовили у майбутньому перемогу православ'я, а на західній Україні уніатства і занепад протестантизму в Україні.

Як видно, проблема розвитку протестантизму у XVI – XVIII століттях є складною, але на сьогодні недостатньо дослідженою і тому потребує перспективного розгляду та глибокого аналізу. Одним з найголовніших завдань істориків-науковців є комплексне дослідження джерел з метою висвітлення даної теми на належному рівні з урахуванням матеріалів закордонних архівів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ч.1. – Т.6. – 1124 с.
2. АЮЗР. – К. : Университетская типография, 1861. – Ч.2. – Т.1. – 593с.
3. АЮЗР. – К. : Университетская типография, 1908. – Ч. 3. – Т. 6. – 400 с.
4. АЮЗР. – К. : Тип. Федорова, 1864. – Ч. 1. – Т. 3. – 911 с.
5. Лютер М. Большой Катехизис [Электронный ресурс] / Переклад з німецької А. А. Нікітіна / М. Лютер. – 1996. – Режим доступу : <http://luteranstvo.info/concordia/117-largcatechism/284-2010-02-04-08-30-36.html>
6. Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства [Электронный ресурс] / М. Лютер. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/protestant/lyuter/15.php
7. Раковский катехизис 1619 г. [Электронный ресурс] / під ред. В. Ганяка. – 2011. – Режим доступу : <http://www.proza.ru/2011/09/19/18>
8. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового завета. – М., 1988. – 296 с.
9. Будрин Е. Антитринитарии шестнадцатого века. Михаил Сервет и его время / Е. Будрин. – Казань : Типография Императорского университета, 1878. – 399 с.
10. Гарнак А. История догматов [Электронный ресурс] // Общая история европейской культуры. СПб. – 1911. – Т.6. – 451 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/dogmatika/Garnak5.php
11. Кареева Н. Вопрос о религиозной Реформации XVI века в Речи Посполитой в польской историографии (критико-библиографический очерк) [Электронный ресурс] / Н. Кареева. – СПб. : Типография В. С. Балашева,

1885. – 54 с. – Режим доступа :
<http://www.archive.perm.ru/PDF/lichn/subbotin.pdf>
12. Кочубинский А. Братья подобои и чешские католики в начале XVII века [Электронный ресурс] / А. Кочубинский. – 1873. – 366 с. – Режим доступа :
http://www.archive.perm.ru/PDF/lichn/subbotinA3_0.pdf
13. Левицкий О. Внутренне состояние Западно-Русской Церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния / О. Левицкий. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1884. – 295 с.
14. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси / О. Левицкий // Киевская старина. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1882. – Т. 2. – 432 с.
15. Плисс В. И. Исторический очерк проникновения и распространения реформации в Литве и Западной Руси [Электронный ресурс] / В. И. Плисс // Христианское чтение. – 1914. – №2. – С. 199–234. – Режим доступа :
<http://christian-reading.info/data/1914/02/1914-02-04.pdf>
16. Соколов И. Отношение протестантизма к России [Электронный ресурс] / И. Соколов. – М. : Типография Э. Лисснер и Ю. Романа, 1880. – 545 с. – Режим доступа : <http://www.archive.perm.ru/PDF/lichn/subbotin.pdf>
17. Харлампович К. В. Западно-русские православные школы / К. В. Харлампович. – Казань : Типо-литография Императорскаго Университета, 1896. – 603 с.

Література

18. А. Андреев. Мистические ордена [Электронный ресурс] / А. Андреев, М. Андреев. – М. : Наш современник, 2010. – 127 с. – Режим доступа :
<http://www.e-reading.ws/book.php?book=1015662>
19. Андреев А. Н. Западно-христианские вероисповедания и общество в России XVIII в. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / А. Н. Андреев. – Челябинск, 2011. – 34 с.

20. Андреев А. Н. Западноевропейские вероисповедания и русские старообрядцы в XVIII в. [Электронный ресурс] / А. Н. Андреев // Вопросы истории. – 2010. – № 5. – С. 98–109. – Режим доступа : <http://www.bogoslov.ru/text/1141189.html>
21. Біднов В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича [Електронний ресурс] / Упор. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>
22. Беднов В. А. Православие в Литве и Польше при короле Сигизмунде II Августе. Люблинская Уния 1569 г. [Электронный ресурс] / В. А. Беднов // *Православная Церковь в Польше и Литве. Минск : Лучи Софии, 2003.* – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439818/>
23. Беднов В.А. Борьба за права диссидентов после смерти Сигизмунда II. Варшавская конфедерация 1573. Король Генрих Валуа [Электронный ресурс] / В. А. Беднов. – Минск, *Лучи Софии, 2003.* – Режим доступа : <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439821/>
24. Бинцаровский Д. Протестантизм без Реформации [Электронный ресурс] / Д. Бинцаровский // *Філософська думка.* – 2013. – № 4. – С. 212–228. – Режим доступа : <http://www.word4you.ru/publications/21390/>
25. Будний С. Польские братья. За что их преследовали? [Электронный ресурс] / С. Будний // *Сторожевая башня.* – 2000. – С. 21–23. – Режим доступа : <http://wol.jw.org/ru/wol/d/r2/lp-u/2000003>
26. Гараджа В. И. Протестантизм / В. И. Гараджа. – М. : Политиздат, 1971. – 200 с.
27. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
28. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6-и томах / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1995. – Т. 5. – 256 с.

29. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації [Електронний ресурс] / Ф. Дворнік. – К. : Дух і літера, 2000. – 528 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/dvornik/dv.htm>
30. Дидрих Г.. Реформаты на территории России, Украины, Белоруссии и Литвы [Електронний ресурс] / Г. Дидрих, Г. Штриккер. – Режим доступу : <http://www.reformed.org.ua/2/609/Stricker>
31. Дмитриев М. В. Православие и реформация [Електронний ресурс] / М. В. Дмитриев. – М., Издательство московского университета. – 1990. – Режим доступу : <http://www.antimilitary.narod.ru/antology/feodosij/fedosiane.htm>
32. Дмитриев М. В. Реформационные движения в восточно-славянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI – первой половине XVII вв. : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.03 «Всеобщая история» / М. В. Дмитриев. – М., 1984. – 27 с.
33. Дмитриев М. В. История отечественной духовной культуры в исследованиях А. И. Клибанова [Електронний ресурс] / М. В. Дмитриев // История СССР. – 1990. – № 6. – Режим доступу : <http://annales.info/sbo/person/stat/klibanov.htm>
34. Довбищенко М. В. Українська шляхта Волині у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. : автореф. дис. д-ра іст. наук : 09.00.12 [Електронний ресурс] / М. В. Довбищенко. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 32 с.
35. Задорожна О. Ф. Роль социальных структур в распространении протестантизма в Киевском воеводстве в XVI – XVII вв. / О. Ф. Задорожна // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. – № 1 (3). – С. 23–30
36. Задорожна О. Протестанти з роду Горностаїв (середина XVI - перша половина XVII ст.) [Електронний ресурс] / О. Задорожна // Наукові записки. – К. : Національний університет "Києво-Могилянська академія", 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 61–66. – Режим доступу :

http://chtyvo.org.ua/authors/Zadorozhna_Oksana/Protestanty_z_rodu_Hornostaiv_seredyna_XVI_-_persha_polovyna_XVII_st/

37. Історія української культури : у 5-и томах [Електронний ресурс] / Александрович В. С, Балушок В. Г.. К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm>

38. Кареев Н. И. История Западной Европы в новое время : у 8-и томах / Н. И. Кареев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – Т. 2. – 622 с.

39. Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви [Електронний ресурс] / А. В. Карташев. – М., 1994. – Режим доступу : <http://www.golubinski.ru/ecclesia/kartashev/ocherk1.htm>

40. Кислюк К. В. Релігієзнавство : навчальний посібник : 3-є вид. / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – К.: Кондор, 2004. – 646 с.

41. Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1978. – 344 с.

42. Колодний А. М. Історія релігії в Україні / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. – К. : Знання, 1999. – 735 с.

43. Коренькова М. О. Протестантизм у духовному житті України / М. О. Коренькова // Філософські дослідження : збірник наукових праць. – Луганськ, 2008. – Випуск 9. – С. 174–180.

44. Котлярова Т. О. Єретичні ідеї на теренах України в XIV – XVI ст. та їх зв'язок з єресями в московській державі [Електронний ресурс] /

Т. О. Котлярова. – Режим доступу : http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/4_2004/articles//stat15.html

45. Кралюк П. Кисилинская академия – одна из первых высших школ [Електронний ресурс] / П. Кралюк. – 2012. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/ru/article/ukraina-incognita/kisilinskaya-akademiya-odna-iz-pervyh-vysshih-shkol-0>

46. [Кралюк П. М. Тенденції розвитку релігійного й культурного життя на українських землях у XVI ст.](#) / П. М. Кралюк // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури : матеріали

Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія. – Ізяслав-Острог, 2011. – С. 29–37

47. Ливанцев К. Е. Реформація в Польше [Електронний ресурс] / К. Е. Ливанцев // Правоведение. – 1973. – № 1. – С. 71–79. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1135684>
48. Липинський В. К. Релігія і церква в історії України / В. К. Липинський. – К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
49. Лотоцький О. Українське друковане слово / О. Лотоцький // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича [Електронний ресурс] / Упор. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/cultur/cult08.htm>
50. Любащенко В. Чеський реформаційний рух і православ'я: сторінка з історії Київської митрополії / В. Любащенко // Проблеми слов'янознавства. – 2012. – Випуск 61. – С. 23–31
51. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій [Електронний ресурс] / В. І. Любащенко. – 1995. – Режим доступу : http://anabaptist.ru/obmen/hystory/ist1/files/books/book_005/0100_t.html
52. Мак-Грат А. Богословская мысль реформации [Електронний ресурс] / А. Мак-Грат. – К., 2012. – 191 с. – Режим доступу : http://royallib.ru/read/makgrat_alister/bogoslovskaya_misl_reformatsii.html#20480
53. Мак-Грат А. Интеллектуальні витоки Європейської реформації / А. Мак-Грат. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 344 с.
54. Маркс К. Сочинения : в 50-ти томах. – т. 21 / К. Маркс, Ф. Енгельс. – М. : Политиздат, 1961. – 746 с.
55. Матаков К. А. Православие и протестантизм: сравнительный анализ доктрин (Апокалипсис протестантского разума) [Електронний ресурс] /

56. К. А. Матаков. – Брянск, 2011. – 538с. – Режим доступа : http://stavroskrest.ru/sites/default/files/kcfinder/files/matakov_pravoslavie_i_protestantizm_sravnitelnyy_anal.pdf
57. Мочалова В. Иудеи между католиками и протестантами в Польше XVI–XVII вв. [Электронный ресурс] / В. Мочалова // Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга. Акад. серия. – М., 2003. – Вып. 11. – С. 68–91. – Режим доступа : <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.2885.0.html?L=7>
58. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви [Електронний ресурс] / І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – У 2 т. : Т. 1-2. – 284 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ohienko/oh.htm>
59. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития) / В. И. Пичета. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1961. – 818 с.
60. Плохий С. Н. Политика папства на Украине во второй половине XVI–середине XVII века : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : 07.00.02 «История СССР» / С. Н. Плохий. – К., 1989. – 34 с.
61. Православная энциклопедия : в 33-и томах [Електронний ресурс] / під ред. [Святейшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II](#). – Церковно-научний центр РПЦ «Православная энциклопедия». – Т. 2., 2000. – 752 с. – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/115822.html>
62. Рудник М. История лютеранства [Електронний ресурс] / Перевод на русск. яз. Евангелическое Лютеранское Служение / М. Рудник. – 1995. – Режим доступа : <http://skatarina.ru/library/history/istlut.htm>
63. Савич О. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі / О. Савич // Збірник історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1929. – Випуск 90. – 340 с.

64. Сиротенко В. Сказ о двух титанах [Електронний ресурс] / В. Сиротенко. – 2011. – Режим доступу : <http://www.pereplet.ru/text/sirotenko15dec11.html>
65. Стасюк Л.О. Кальвінізм у становленні духовності українського народу: соціально-історичний аспект [Електронний ресурс] / Л. О. Стасюк // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2005. – № 50. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_50/Stasuk.htm
66. **Сымон Будный начинает книгоиздательскую деятельность в Несвиже. – 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу :** <http://www.istmira.com/desyat-vekov-belorusskoj-istorii/703-symon-budnyj-nachinaet-knigoizdatelskuyu.html>
67. Тальберг Н. Д. История церкви [Електронний ресурс] / Н. Д. Тальберг. – Ч. 2. – 133 с. – Режим доступу : <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/18t/talberg/history2/contents.html>
68. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3-х книгах / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 848 с.
69. Хотеев А. Концепция «золотого века» и Реформация в Беларуси [Електронний ресурс] / А. Хотеев // Сектоведение. – Жировичи, 2011. – Т. 1. – С. 51–64. – Режим доступу : <http://zapadrus.su/zaprus/istbl/434--1-r-.html>
70. Хотеев А. Реформация в Беларуси XVI в. и неохаризматические чаяния [Електронний ресурс] / А. Хотеев. – 2006. – Режим доступу : <http://www.sobor.by/hoteev-reformation.php>
71. Черенков М. Гуманизм и Реформация. К истории изучения вопроса [Електронний ресурс] / М. Черенков. – Режим доступу : http://www.krotov.info/lib_sec/24_ch/cher/enkov.htm
72. Черенков М. М. Формування протестантської антропології: соціально-психологічний контекст [Електронний ресурс] / М. М. Черенков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – №2. – С. 92-99. – Режим доступу : http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/2_2005/articles/stat25.html

73. Шаповал А. Історія соціально філософського вчення антитринітаріїв на території Речі Посполитої / А. Шаповал // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2014. – Випуск 15. – С. 179–182

74. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна : вид. 2-ге, переглянуте і виправлене / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. –472 с.